

DİVÂNÜ LÛGATİ'T-TÜRK'ÜN HALKBİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ¹

Muharrem Kaya *

Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazdığı, Türk kültürünün en önemli hazinelerinden biri olan bu eser, ansiklopedik bir sözlüktür. Yazılma amacı ise Türkçe'nin Arapça kadar zengin olduğunu göstermek ve Türklerin hüküm sürdüğü yerlerde Türkçe öğrenmek isteyenlere yardımcı olmaktır. Bu yüzden, kitabın yazıldığı dönemde Türkçe'de yaşayan kelimeler, gerek Türkçe cümle içinde kullanılarak gerekse ansiklopedik bilgiler verilerek Arapça açıklanmıştır. Bu açıklama bölümleriyle, *Divânü Lûgatî't-Türk*, yalnız bir sözlük olmaktan çıkmış, Türk tarihi, coğrafyası, etnolojisi, mitolojisi, folkloru, dili, edebiyatı üzerine tanıklarıyla bilgi veren bir ansiklopedi haline dönüşmüştür. Eser edebî örneklerle yer vermesi açısından bir edebiyat antolojisi özelliği kazanmıştır. Türk kültürüyle ilgili pek çok malzeme bulunduğundan dolayı bu eserin Türkoloji'nin temelini attığı da iddia edilmiştir.²

Bu çalışmada ele alınan *Divânü Lûgatî't-Türk*'te bulunan halkbilimi unsurları, Türk halkbiliminin konuları, derlenen malzemelerin arşivlenmesi üzerine çalışma Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı (bugünkü adıyla Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü) tarafından 1976 yılından beri uygulanan Türk Folklor Arşiv Kılavuzu'ndaki madde başlarına göre sıralanacaktır.³

* Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

1 09 Nisan 1999 tarihinde, İstanbul'da İl Halk Kütüphanesi'nce düzenlenen "Divanü Lûgat-it-Türk Paneli"nde sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

2M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1972, s. 37.

3 Nail Tan, *Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler*, ABO Basım, 4. baskı, İstanbul, 1997, s. 9-13.

Divânü Lûgati't-Türk'teki halkbilimiyle ilgili unsurlara geçmeden önce bu eserdeki unsurların çeşitli konu başlıkları altında kitaplar oluşturmağını, hatta oluşturduğunu belirtmek gerekir. Mesela bu eserdeki atasözleri üzerine dört kitap hazırlanmış⁴, şiirlerle ilgili üç kitap hazırlanmıştır.⁵ Bu sebeple *Divânü Lûgati't-Türk*'teki halkbilimi unsurları sınıflandırılmış ve döneminin kültür özellikleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁶

DİL, ANLATIM

Bilindiği üzere **halk etimolojisi** "bir dildeki bazı kelimelerle, özellikle o dile girmiş olan bir kısım yabancı kelimeleri, ses yapıları ve anlam unsurları bakımından değişikliğe uğratarak, onları eskisinden az çok farklı yeni birer ses ve anlam yapısına sokma olayıdır." diye tanımlanır.⁷

Bu çerçevede **Kalaç** (:Burada kal, ordunun izinden gitme, Zülkarneyn gidi-cidir; aç kal anlamında.) (III, 415-12), **Türkmen** (I, 353-3, III, 412-8), **Altun Kan** (I, 91-13, III, 416-8), **Kazvin** (III, 149-6), **Kaz Suwı** (:Kaz Suyu) (III, 151-1), **Ordu Kent** (I, 124-13, 343-17), **Uygur** (I, 111-16), **Çiğil** (:Bu ne çamurlu yer.) (I, 393-25) kelimeleri Zülkarneyn ve Şu arasında geçen olaylara dayalı olarak açıklanırlar. Aynı adlandırma ve açıklama tarzı Oğuz Kağan destanında ve Dede Korkut Kitabı'nda da görülür. Oğuz Kağan, destanda, yararlılık gösteren beylerine yaptıkları işe göre (daha sonra kavim adı olan) adlar verir. Aynı şekilde, bir şaman olarak kutsal Dede Korkut da gençlere, yaptıkları yiğitliklere göre ad verir.

Divânü Lûgati't-Türk'teki kelime hazinesi ve ağız özellikleri üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Eserde, Türk harfleri, fiil, fiil çatısı, öznenin biçimleri, zaman, yer, gereç adları yapma yolları, yapım ve çekim ekleri, Türk dillerinin ağız ve şive farklılıkları üzerine bilgiler vardır. Bu eser hakkında hazırlanan bibliyo-grafyalar incelendiğinde yapılan yayınların daha çok dil özellikleri üzerine olduğu görülecektir. Bu sebeple, bu eserin Türkçe'nin en eski sözlük⁸ ve gramer kitabı olduğunu belirterek, dil konusunu uzmanlarına bırakıyoruz.

4 Abdülhad Nuri'nin, *Atalarsözü*; Necip Asım'ın *Eski Savlar*; Ferit Birtek'in *En Eski Türk Savları*; Fikri Silahdaroglu'nun, *Divânü Lûgati't-Türk'ten Derlemeler ve Uyarlamalar*.

5 Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, *Divânü Lûgati't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, 272 s.; Robert Dankoff, *Compendium of the Turkic Dialects*, III, Harvard Printing Office, 1985. Ali Ulvi Elöve'nin, *Divânü Lûgat-it-Türk'teki Halk Şiirleri*, *Halk Sözleri (Savlar)* adlı kitabı ise yayınlanamamıştır.

6 Bu çalışma hazırlanırken kitabın yararlanılan baskısının bibliyografik künyesi: Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, 4 cilt, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1992, XXXVI+530, 366, 452, XL+887 s. Çalışmada ele alınan konuyla ilgili *Divânü Lûgati't-Türk'ten* yapılan alıntıların yeri, parantez içinde verilmiştir. Kitabın indeksinde izlenen yöntem benim-senmiştir: Parantezdeki romen rakamıyla belirtilen sayı cilt numarası, latin rakamlı birinci sayı sayfa numarası, ikinci sayı ise satır numarasını belirtir. bu çalışma bir indeks çalışması olmadığı için ele alınan konuyla ilgili kelime birden fazla yerde geçiyorsa, uygun örneklerin bir veya iki tanesini göstermek yolu tercih edilmiştir.

7 Zeynep Korkmaz, "Halk Etimolojisi ve Folklor", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 274.

8 Ali Çiçekli, *Kaşgarlı Mahmut Divânü Lûgat-it Türk*, May Yayınları, İstanbul, 1970, s. 9.

Birkaç erkek adı olarak şunları sıralayabiliriz: **Abı** (I, 86-21), **Alp Aya** (III, 208-24), **Atış** (I, 60-19), **Beglen** (I, 444-4), **Bektur** (I, 455-21), **Çuglan** (I, 444-5), **Ervüz** (I, 96-21), **Kalalduruk Kapan** (I, 415-3), **Katmış** (I, 460-21), **Komuk** (I, 383-24), **Kuluç** (III, 358-19), **Kutan** (I, 415-4), **Nizamettin İsrail Togan Tıgın** ((I, 111-20), **Otamış** (I, 96-21), **Tutuş** (I, 367-16), **Tekış** (I, 368-12), **Tutuk** (I, 380-26), **Utus** (I, 60-20). Cariye adı olarak da **Kümüş** (I, 371-12) (:Gümüş), **As** (I, 80-16), **Kaçaç** (II, 285-2) örneklerini verebiliriz. Ayrıca kadınlara oyuncak anlamında **oxşagu** (I, 138-15) denir. Açıklaması da şöyledir: Çünkü onlarla oynanır ve oyalanılır. Oynaş sözü de oyundan gelir. **Altun Tarım** (I, 396-9) ise büyük kadınların ungunudur. **Kaz** (III, 149-6, 150-2) da Efrasiyab'ın kızının adıdır. Efrasiyab'ın kızlarına verilen ungun ise **Katun'dur** (I, 410-4)

AŞIK,TEKKE EDEBİYATI

Aşık edebiyatı, Anadolu'da XVI. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Fakat bu âşıklık geleneğinin temelini şamanlar oluşturmushlardır. *Divânü Lûgati't-Türk'ün* yazıldığı XI. yüzyılda, din değişikliğinin etkisi ve toplumda işbölümünün artmasıyla, şamanlar, şairlik özelliklerini saraylarda, konaklarda, köy odalarında hün-erlerini sergileyen şairlere bırakmaya başlamışlardır. Ama *Divânü Lûgati't-Türk'te* sadece **Çuçu** (III, 238-7) adlı bir Türk şairinin adına yer verilir.

Edebî terim olarak, şiir, kaside anlamında **koşug** (I, 376-7); koşma, türkü, şiir, gazel, şarkı anlamında **ır**, **yır** (III, 3-25, III, 131-4); şiir, türkü koşmak anlamında **yır koşmak** (II, 14-9) ve **yır koşulmak** (II, 135-19); söz dizmek, sözü nazmetmek, şiir söylemek anlamında **söz tizmek** (II, 9-9); şiirin ölçüsü anlamında **köğ** (III, 131-3); ırlamak, şarkı söylemek anlamında **köglemek** (II, 255-10) yer alır.

ANLATMALAR

Şu destanının özetini **Türkmen** (III, 412-18) maddesinde buluruz. Burada Zülkarneyn'in (Büyük İskender), Hakan Şu ile savaşı anlatılır.

Ulışdı (I, 188-18), **ödhlek** (I, 102-17), **yuncıdı** (III, 103-5), **yuncığ** (III, 41-11), **alp** (I, 41-16), **kürküm** (I, 486-9), **kurtuldi** (II, 234-14), **telindl** (II, 147-26), **kewretti** (II, 334-25), **irteldi** (I, 245-6), **ögreyük** (I, 156-15) kelimelerini açıklarken kullanılan Alp Er Tunga ile ilgili dörtlükler, vezin, kafiye düzeni ve anlam itibarıyla bir araya getirilerek bir bütün oluşturulmuştur. Fakat ortaya çıkan şiir, bir destandan öte bir ağıt özelliği gösterir. Alp Er Tunga destanı diye bir metin elde yoktur. Fakat, Kâşgarlı Mahmut'un, İranlıların Efrasiyab adını verdikleri *Şehnâme* kahramanına, Türklerin Alp Er Tunga dediklerini yazması (III, 149-6), *Şehnâme'den* Efrasiyab'la ilgili bölümlerin birleştirilerek bir Alp Er Tunga destanı oluşturulmasını sağlamıştır. Ayrıca Alp Er Tunga'ya İranlıların Efrasiyab demesi hakkında bilgiye *Kutadgu Bilig'de* de rastlarız.⁹

⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayını, İstanbul, 1947, s. 43.

Çeşitli yer ve boy adlarının oluşumunun belirtildiği efsanelerin sayısı ise halk etimolojisi başlığı altında belirttiğimiz gibi bir hayli fazladır.

Hikâye karşılığı olarak *Divânü Lûgati't-Türk'te ötkünç* (I, 161-9), *ötkü* (168-20) kelimeleri bulunur. Günümüzde kullanılan öykü kelimesi de bu kökten türetilmiştir.

Bir edebî terim olarak *köğ* (III, 131-11) kelimesi "bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece" anlamında "fıkra karşılığında eserde yerini almıştır. Maalesef buna bir örnek verilmemiştir.

ANONİM ŞİİRLER

Divânü Lûgati't-Türk'teki şiirlerle ilgili makale, kitap, lisans tezleri yazılmıştır¹⁰. Fakat bunlar arasında şiirleri konularına göre sınıflandıran ve inceleyen Ali Ulvi Elöve bir hayli başarılıdır. Ali Ulvi Elöve, *Divânü Lûgati't-Türk'te* taradığı dörtlük ve beyitleri, kafiye, hece sayısı, durak ve konuları açısından sınıflandırmıştır. Dörtlükler konuları açısından ağıtlar, destanlar, kahramanlık şiirleri, eğlence ve av şiirleri, sevgi şiirleri, pastoral şiirler ve ahlakî şiirler olarak yedi bölüm oluşturur. Beyitler de kahramanlık, sevgi, pastoral ve ahlakî şiirler olarak dört bölümde ele alır.

Eserde 149 dörtlük, 79 adet beyit vardır. Ayrıca 9 dörtlük de ikişer defa kullanılmıştır. 136 dörtlükte aaab şeklinde kafiye düzeni görülür. 9 dörtlük, mısraları kendi aralarında kafiyelendirilmiştir. 3 dörtlükte 2. ve 4. mısra kendi aralarında kafiyeli, 1. ve 3. mısra kafiyesizdir. Tek dörtlükte ise kafiye yoktur. 4+3 duraklı dörtlükler bir hayli fazladır, fakat 3+3, 4+4, 5+5 duraklı dörtlükler de vardır. 9 dörtlükte mısra sayıları ve durak yerleri farklıdır. Kafiyeler genelde yarım, tam kafiye de kullanılır. Redifler ise sıkça kullanılır." Kısa söyleyişlerin ve sık tekrarların olduğu bu şiirler, bize, *Divânü Lûgati't-Türk'ün* yazıldığı dönemde, Türk halk şiiri geleneğinin güçlü olduğunu gösterir. Çünkü sözlü edebiyat, eserlerin sürekli tekrarlanmasına dayanır; bu ise halk şâirinin belleğinde rahatlıkla yer edebilecek, tekrar unsurlarının bol olduğu, kısa anlatıma sahip şiirlerle sağlanır. Kâşgarlı Mahmut, bunları bizzat halk şâirlerinden derlediği için bu durumu daha iyi görebiliyoruz.

Konuşma süresi kısıtlı olduğu için bu şiirlerden sadece iki örnek vermek istiyorum. Birincisi tabiat, ikincisi ise bir aşk şiiri.

10 Bunlar arasında şunlar dikkati çekicidir: Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Menşei", *Edebiyat Araştırmaları* 1, Ötüken Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1989, s. 49-130; Carl Brockelmann, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı", çeviren: Köprülüzâde Ahmed Cemal, *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3 (2-3), Ağustos-Tişrin-i evvel 1339, 109-148; Ali Ulvi Elöve, "Divânü Lûgati't-Türk'teki Halk Şiirleri", *Uludağ*, Bursa, 1, Kasım 1935 - 11, Haziran 1937 (Bu makale kitap haline getirilmiş fakat yayınlanamadan bir yangında yok olmuştur); Saim Sakaoglu, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Halk Edebiyatı Açısından Taşıdığı Değer", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 13, fasikül 1, Erzurum 1985, s. 301-319. Ayrıca bu konuda şu lisans tezi de vardır: Musaliha Akkaya, *Divânü Lûgat-it-Türk'teki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri*, İstanbul, 1949.

11 Sakaoglu, a.g.e. s.309-310.

Türlü ççekek yarıldı
Barçın yadhım kerildi
Uçmak yeri körüldi

Türlü çiçek açıldı
İpek yaygı serildi
Cennet yeri görüldü
Kış artık gelmeyecek

Kışın soğukluğunu ve hayatı zorlaştırdığını, baharın ise tabiatı güzelleştirdiğini anlatan şiirler bir hayli fazla, bu da iklimin edebî eserlere yansımalarının bir örneğidir.

Kızlep tutar sewüklük
Adhrıs küni belgürer
Başlığ közüğ yapsama
Yaşı anın sawruk (II, 172-10)

Gizleyip tutar sevgiyi
Ayrılık günü belirir
Yaralı gözünü kapatma
Yaşı onun fışkırır

Nasıl yaralı göz, yaşını saklıyamazsa, gizlenen sevgi de ayrılık günü belli olur."

KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Divânü Lûgati't-Türk'te atasözü karşılığında **saw** (II, 20-6, III, 154-13, 441-20) kelimesi kullanılmıştır. Eserdeki atasözleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.¹² Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Abdülahad Nuri, *Atalarsözü* Kastamonu Vilayet Matbaası, 1339, 1334; Necip Âsım, *Eski Savlar*, Zaman Kütüphanesi, İstanbul, 1338-1343; Fikri Silahdaroğlu, *Divanü Lûgati't-Türk'ten Derlemeler ve Uyarlamalar*, KB Yay., Ank., 1997; Elöve ve Brockelmann'ın eserleri için 8 numaralı dipnota bakınız. -- [Dipnot Sonu] Abdülahad Nuri'nin eserindeki atasözleri sayısı 251, Brockelmann'da 264, Necip Âsım'da 290, Ferit Birtek'te 291, Ali Ulvi Elöve'de 266'dır. Bunun sebebi ise bazı araştırmacıların bazı deyimleri veya söz gruplarını atasözü olarak almasıdır. Mesela Ferit Birtek'in aldığı **yeti başlığ yıl büke** (III, 227-7) (: Yedi başlı ejderha) sözünün atasözü olmadığı açıktır.¹³

Divânü Lûgati't-Türk'teki atasözlerinin bir kısmı bu güne kadar gelememiştir, bir kısmı küçük değişikliklerle günümüze gelebilmiştir, bir kısmı ise aynen kullanılmaktadır. **Sözge süçünse bulun banır** (II, 150-24) (:Lafa dalan tutsak olur), **yer basruki tağ, budhun basruki beg** (I, 466-14) (:Yer baskısı dağ, insanların baskısı da bey'dir) atasözleri bugün şartların değişmesi sebebiyle kullanılmamaktadır. Demokrasiye önem verilen bir çağda yönetilenlerin ezilmesini çağrıştıran ikinci atasözünü kullanan günümüzde pek çıkmazdı herhalde. **Aş tatığı tuz yogrın yemes** (III, 31-22) (:Aşın tadı tuz, tuz çanakla yenmez) bugün, aş tuz ile, tuz oran ile; **kurtga bûdhik bilmes, yerim tar der** (III, 259-18) (:Kocakarı oyun bilmez, yerim dar der) günümüzde genişletilerek, oynamasını bilmeyen kız, yerim dar demiş, yerimi bollatmışlar, yenim dar demiş şeklinde küçük değişikliklerle yaşamak-

12 Çiçekli, a.g.e., s. 179.

13 Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Abdülahad Nuri, *Atalarsözü* Kastamonu Vilayet Matbaası, 1339, 1334; Necip Âsım, *Eski Savlar*, Zaman Kütüphanesi, İstanbul, 1338-1343; Fikri Silahdaroğlu, *Divanü Lûgati't-Türk'ten Derlemeler ve Uyarlamalar*, KB Yay., Ank., 1997; Elöve ve Brockelmann'ın eserleri için 8 numaralı dipnota bakınız.

14 Sakaoğlu, a.g.e. s.306.

tadır. **Koş kılıç kına sığmas** (I, 359-4) (:İki kılıç bir kına sığmaz), **küz keliği yazın belgüluğ** (III, 160-19) (:Güzün gelişi yazdan bellidir) aynen günümüzde de kullanılmaktadır.

Edebî terim olarak **balu balu** (III, 232-20) ninni karşılığında kullanılır. Kadınların çocukları uyutmak için böyle söyledikleri belirtilir fakat bir ninni örneği verilmez.

Bilmece karşılığında kullanılan kelimeler ise şunlardır: **tabuzgu, tubuzgu neng** (I, 489-2), **tabuzguk** (I, 502-13, II 164-25), **tapzuğ** (I, 462-5), **tapzuguk** (I 462-6). Bilmece sormak anlamında ise tabızmak (II 164-25), tabuzmak (II, 86-8), tapuzmak (I 462-6). Tıpkı ninni maddesinde olduğu gibi bilmece maddesinde de maalesef eserde, örnek yer almamıştır.

Eserde şu küfür unsurları da karşımıza çıkmaktadır: Çocuklara söğüldüğü vakit **"yınğdegü=sümöklü"** (III, 387-19) ya da **"sengregü=burnundan ırın gibi sümök akan hastalıklı at"** (III, 387-19) denir.

DAYANIŞMA, YARDIMLAŞMA VE EĞİTİM KURUMLARI

Misafire iyi davranılması gerektiği, feodal toplumlarda beyin gücünü göstermek açısından önemlidir. Bunu gerek *Kutadgu Bilig*'te gerekse *Divânü Lûgatî't-Türk*'te görürüz. Ayrıca bu durum sosyal yardımlaşmayı da sağlayan bir unsurdur. Hatta dışardan gelen şahsın o yöreye bereket getirdiği (I, 92-3) şeklinde inanışların varlığına İbni Batuta'nın *Seyahatnâme*'sinde de rastlarız.¹⁵

Buğdayın temizlenmesinde köylülerin dayanışması, imece, eserde **lüşnüt** (I, 451-23) ile karşılanmıştır.

HAYATIN DÖNÜM NOKTALARIYLA İLGİLİ GELENEK VE GÖRENEKLER

Kaplığ oğul (III, 146-18) tabiri, plasentayla birlikte doğan çocuk için kullanılır. Bu çocuk uğurlu sayılır ve plasentaya kap denmesinden dolayı kaplı çocuk denir. Yeni doğan çocukları koruduğuna inanılan ruha ise **umay** (I, 123-10) denir. Lohusa kadının fenalık geçirmesine ise **abaşı** (I, 136-13) denilir. Umay denilen kötü ruhun bu faaliyetleri gerçekleştirdiğine inanma Orta Asya ve Anadolu Türklerinde de hâlâ görülür.¹⁶

Yeni doğuran kadınlara besleyici olduğu için kavut verilir. Bu darı unu, yağ ve şekerin karıştırılmasıyla yapılır.

Düğüne, törene çağırarak, **okumak** (III, 254-11) kelimesiyle karşılanır. Gidilen törenler ise değişik adlarla anılır. **Boşuğ aşısı** (I, 372-20) için şöyle açıklama yapılır: Bir yakınımız uzaktan geldiği zaman, dönüşünde, şölen yapılır. Bütün yakınlar ve başkaları çağrılır. Sonra birtakım armağanlar sunularak gitmesine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeğe **"boşuğ aşısı=ızın yemeği"** denir.

15 Reşat Genç, *Kağarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 118-120.

16 Abdülkadir İnan, "Divânü Lûgat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler", *Makaleler ve İncelemeler*, II. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 317.

Evlenmeyle ilgili bir gelenek de **yüfüş** (III, 73-24) kelimesinin açıklamasında geçer: Gerdeğe konulan geline, yakınları üzerlerine düşen armağanları vererek onu donatırlardı. Bu yardımlaşmaya yüfüş denir. Ayrıca **tayak** (III, 166-12) kelimesinin açıklaması yapılırken geline verilen köle hediyeinin bu adla karşılandığı belirtilir: Güveyi, gelin attan inerken omuzuna dayansın diye cariyeye ya da köle verir. Bu zenginlerde görenektir. Cariye ya da köle (dayak), gelinin malı olur. **Egetlemek** (I, 299-14) kelimesinin açıklamasında ise köle hediye etmenin kız tarafınca da da uygulandığı görülür. Açıklama şöyledir: **"Ol, kızın egetledi=O, kızına cariyeye verdi."** Güveyinin evine kızı ile cariyeye gönderdi. Buradan da köleciliğin düğün hediyesi vermek şeklinde karşımıza çıktığını görüyoruz. Zaten eski Türk eserlerinde savaş esirlerinin köle, cariyeye olarak kullanıldığı sıkça geçer. Hatta kurganlarda, ölen beyle birlikte eşinin, kölelerinin hatta birkaç askerinin de gömüldüğü ortaya çıkmıştır.

Ölümlle ilgili bir gelenek de bilindiği üzere **yoğ** (III, 143-19) törenidir. **Yoğ**, ölü gömüldükten sonra üç ya da yedi güne kadar verilen yemek demektir. Bugün bu uygulama, Anadolu'da kırkinci günde yapılmaktadır. Bu, kırkı çıkmak diye belirtilir.

Ayrıca beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere kumaş gönderilir, kumaş daha sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır. Bu kumaşa **eşük** (I, 72-8) denir.

HALK BİLGİSİ

Halk hekimliği kapsamına giren pek çok unsuru eserde bulabiliyoruz. Hastalık adları, çeşitli hastalıklara karşı kullanılan malzeme ve yöntemler ana başlıkları oluşturur. Guatr hastalığının adı eserde **bukuk** (II, 285-23) olarak geçer. Karın ağrısını iyileştirmek için **eğir** (I, 53-29) adlı bir kök kullanılır. Yaraların ve şişlerin üzerine **yakiğ** (I, 407-28) (:Yakı) konur. Dudak çatlamalarına karşı **yakrıkan** (III, 56-1) adlı bitki dudağa yapıştırılır. Göz ağrısını veya kamaşmayı önlemek için at kuyruğundan yapılan **közlük** (I, 478-27) adlı bir dokuma, gözün üzerine konur. **İprük**, (I, 101-6) ekşi yemekten içine katılık gelen kişiye içini sürdürmek için yoğurt ve sütle karıştırılarak verilen bir ilaçtır. **İşgun** (I, 18-6, 109-5) adlı ottan da çiçek hastalığına karşı şerbet yapılır. Zehirlere karşı da panzehir olarak **urumday** (I, 159-8) adlı bir taş kullanılır. Afrodizyak olarak, kökü insana benzeyen, **sigun otu** (I, 409-23) (adam otu olmalı) kullanılır. **Çurnı** (I, 435-1) ise bir sürgün ilacı (müshil) olarak Türk hekimleri tarafından yapılmıştır. **Ot** (I, 35-7) ve **em** (I, 38-3), ilaç; **otaçı** (I, 35-8, 299-22), **emçi** (I, 38-4) ve **atasagun** (I, 86-25) ise hekim anlamında kullanılmıştır.

Türklerin oniki hayvanlı bir takvimi vardır. Her hayvanın özelliğine bakılarak girilen yılın uğur veya uğursuzluk getireceğine inanılır. **Sıçgan** (I, 345-27; 438-21), **ud** (I, 45-6, 346-3) (:Öküzler toslaşır; o yıl savaş çıkar.), **pars** (I, 344-19), **tawışgan** (I, 346-5, 513-12), **nek** (I, 346-6; III, 156-1) (:Timsah suda yaşadığı için, yağmur bol yağar, bolluk olur.), **yılan** (I, 346-7; III, 30-1), **yund** (I, 346-8; III, 7-21)

(:At), **koy** (I, 346-9) (:Koyun), **biçin** (I, 346-10) (:Maymun), **takagu** (I, 346-11) (:Tavuk yılında yiyecek çok olur, ama karışıklık çıkar.), **it** (I, 346-12) (:İt), **tonguz** (I, 346-13; III, 363-16) (:Domuz yılında kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkar.).

İNANIŞLAR

Kutlu ve mübarek olan her şey **ıdhuk** (I, 63-13) kelimesiyle karşılanır. Adak için bırakılan hayvana da bu ad verilir. Bu yüzden bu hayvan hiçbir surette kullanılmaz.

Kaş (I, 330-25; III, 22-4) lekesiz, saf bir beyaz taştır. Yüzüklere konur. Yüzüğün sahibine yıldırım düşmediğine, susuzluğu giderdiğine inanılır.

Destanlarda, efsanelerde bile geçen **yada taşı**, eserde **yatlattı** (II, 355-5) kelimesi açıklanırken şöyle belirtilir: "*Beg yatlattı=Bey yada taşına okuttu. (Bey, Şaman'a Kam'a "yada taşı" ile kamlık yaptırdı; bu yüzden rüzgar esti, yağmur geldi.) Bu, Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Yüce Tanrının izniyle yada taşına okumakla yağmur, soğuk, rüzgâr getirtilir.*" Yada taşı ayrıca **yatladı** (III, 307-24) kelimesinin açıklamasında da yer alır. Bilindiği üzere, Göç efsanesinde ülkenin bir parçasını temsil ettiği için Çinlilerin bu taşı parçalayıp kendi ülkelerine götürmesiyle uğursuzluk olduğu ve göçün başladığı belirtilir. Aslında bu efsanede, vatan toprağından bir parçanın verilmesinden öte insanlara uğur getirdiğine inanılan bir nesnenin ve dolayısıyla uğurun yitirilmiş olduğu dikkate alınmalıdır.

İrk (I, 42-17), falcılık, kâhinlik olarak belirtilir. **Yat** (III, 3-14, 159-8) da bir tür kâhinlik, kamlıktır. Kâşgarlı Mahmut, bir yangını söndürmek için yazın, kar yağdırıldığını gördüğünü belirtir.

Efsunlamak ise **arwaş** (I, 237-4) kelimesiyle karşılanır. Efsunsuya verilen paraya ise **örüng** (I, 134-21) denir.

Yagış (III, 10-22), İslâm'dan önce Türklerin adak için ya da tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurbandır.

Çıwı (III, 225-15) kelimesi açıklanırken Türk askerleri arasında yaygın olan bir inanç belirtilir. Savaşan iki orduyla birlikte onların cinleri de kendi aralarında çarpışır. Cinlerden hangi taraf yenerse savaşta da o taraf yener. Türk askerleri geceleyin bu cin savaşından korunmak, onların attığı oklara hedef olmamak için çadırlarına saklanırlarmış.

Olağanüstü varlık olarak karşımıza çıkan **büke badraç** (III, 227-6) ise yedi başlı ejderhadır. Ayrıca Yabakuların en yiğidine **Büke Badraç** dendiği belirtilir.

Seksek kuşu, eserde geçen adıyla **kekük** (II, 287-13), büyü, tılsım yapmakta ve kürek kemiği ile fala bakmakta kullanılır.

Kerkes kuşunun insanın yüzüne ısıklık gibi bir ses çıkararak ötmesine **us üşgürmesi** (I, 228-13) denir ve uğursuzluk sayılır. Bu sesi duyan insanın öldüğüne inanılır.

Tiki (III, 230-1) ise geceleri işitilen sestir. Bu kelime atalar kültürüyle bağlantılı bir kelimedir. Zira bu kelimenin açıklaması yapılırken, ruhların sağ iken yaşadıkları şehirlerde her yıl bir gece toplandıkları ve halkı ziyaret ettikleri belirtilir. Gece bu ruhların sesini, tikiyi duyanın öldüğüne inanılır.

Yine atalar kültüyle bağlantılı bir unsur da **Kulbak** (I, 474-28) kelimesinin açıklaması sırasında görülür. Bu kelime bir Türk büyüğünün adıdır. Adı geçen şahıs sert bir kayaya "**Tenğri kuli Kulbak**" yazar. Bir gün de ak kaya üzerine aynı yazıyı yazar. Yazı kara olarak belirir. Kâşgarlı yazının hâlâ durduğunu belirtir. Böylelikle bu atanın olağanüstülüğü belirtilerek etkisinin devam ettiği vurgulanmış olur.

Göz değmesine karşı safrana birtakım ilaçlar eklenerek yapılan **egit** (I, 51-8) adlı bir ilaç çocukların yüzüne sürülür.

Kumlak (I, 475-16) adlı bir bitkinin de gemiye alınırsa gemiyi batıracağına, fırtına çıkartacağına inanılır. Bunun sebebi sarmaşığa benzeyen bu bitkinin şarap yapımında kullanılması olabilir.

Kâşgarlı Mahmud, mutaassıp bir Müslüman tavrı göstermesine rağmen Şamanlık izleri taşıyan inanç unsurlarını belirtirken ve açıklama yaparken bu inançların hâlâ kutsal etkiler taşımasından dolayı adeta Şamanist gibi konuşur.¹⁷

OYUN, EĞLENCE, SPOR

Oyun olarak karşımıza şunlar çıkmaktadır. **Topık** (I, 380-3) kelimesini Kâşgarlı açıklarken anladığımızı göre çevgenle topa, topaça vurarak oynanan bir oyun vardır. **Aşığ** (II, 210-11), aşık kemiğiyle oynanan bir oyundur; hâlâ Anadolu'da oynanır. **Münğöz münğöz** (III, 363-27) (:Boynuz boynuz), dere kenarında ebenin bu kelimeyle boynuzlu hayvanları sorması, bilemeyen suya atılmasıyla oynanan bir çocuk oyunudur. Eritilen kurşunun üzerine keçi kılının sarılmasıyla yapılan topu, çocukların teperek oynamaları sebebiyle bu oyun **tepük** (I, 386-6) adını almıştır. Bu açıklama günümüzdeki futbol oyununu ve bu oyunda kullanılan topu hatırlatmaktadır. **Tüweklık** (I, 508-15), yaş söğüt ağacının kabuğunun çıkartılması ve boru haline dönüştürülmesidir. Bu serçe vurmakta kullanılır. **Ötuş ötuş** (I, 61-3) ise yanındakini itmeye dayalı bir oyunda, bu işi belirten bir sözdür.

Tanğuk (III, 365-9) kelimesinin üç anlamından biri de **çevgen** oyununda gerilen ipten topu geçirene verilen ipek kumaş parçasıdır.

GIYİM, KUŞAM, SÜSLENME

Giyim çerçevesinde ele alınabilecek unsurlar ise şunlardır: **Oyma** (II, 100 22, 207-3) (:Çizme yapılacak Türkmen keçesi.), **yogurkan** (I, 197-4) (:Yorgan), **suwluk** (I, 201-13) (:Sarı), **bürünçük** (I, 510-11) (:Baş örtüsü), **saraguç** (I, 487-3) (:Kadın yaşmağı), **suf** (III, 129-5) (:Yün kuşak), **çilt** (III, 120-16) (:Üzeri alaca nakışlı Çin ipeklisi.). Bu unsurlardan dikkatimizi çeken ise kadınların kullandıkları giysilerdir. Özellikle örtü olarak kullanılan malzemeier, eserde daha çok yer almıştır.

Süslenme araçları olarak karşımıza **ylıncı** (I, 31-7) (:İnci), **bilezük** (I, 518-11), **önglik** (I, 135-15) (:Kadınların keçi kılından yaptıkları takma zülüf.), **englik** (I, 115-17)

17 İnan, a.g.e., s. 317.

(:Kadınların yanaklarına sürdükleri allık.), **kırşen** (I, 437-27) (:Düzgün), **bodh mon-cuk** (III, 121-12) (:Misk ile ramekten yapılan boncuk.), **tuş** (III, 125-12) (:Kemer kayışlarına takılan gümüş, altın toka.), **but** (III, 120-3) (:Kız veya oğlanların alınlarına taktıkları değerli firuze.).

HALK MUTFAĞI

*Divânü Lûgatî't-Türk*ün yazıldığı yüzyılda kısarak sütünü tulumda bekletip ekşitilerek **kımız** (I, 365-26), arpa, buğday veya darıdan **bekni** (III, 60-15) (:Boza), **buxsum** (I, 485-1) (:Boza) yine buğdaydan **ağartgu** (III, 442-15) adlı içkiler yapılır. **Ugut** (I, 50-10) adı verilen hamurdan bir buğday içkisi de yapılır. Birçok ilaçla arpa unu karıştırılır. Bu hamur sonra fındık büyüklüğünde parçalanarak kurutulur. Arpa ile buğday pişirilerek daha önce hazırlanan toparlakların üzerine dökülür. Bunların olgunlaşması için üç gün bekletilir. Daha sonra küpe konarak on gün daha bekletilir. On gün sonra da üzerine su dökülür, bu su süzülerek bir içki elde edilir. Buna buğday içkisi denir. Üzüm şırası ve şarapla yapılan bir Türk sirkesi de vardır, buna da **mandu** (I, 420-14) denir. Ayrıca **bekmes** (I, 440-21) (:Pekmez) de yapılır. **Süçük** (II, 190-24) ise şarap demektir.

Yemeklere bakıldığında ise etle ve tahıllarla yapılanları buluruz. **Kak et** (II, 282-13) (:Kuru et), **yazok et** (III, 16-8) (:Pastırma), **söklünçü** (II, 309-1) (:Et kızartma, kebab), **yörgemeç** (III, 55-14) (:İnce kıyılmış işkembe ve bağırsakla doldurulan bağırsağın kızartılmışı ya da pişirilmiş.), **sımsımrak** (III, 136-16) (:Baş etinden yapılan güveçte pişirilmiş baharatlı ekşi yoğurt soslu yemek), **ciğer yemeği** (**tangızdı** kelimesi açıklanırken "**öpke tangızdı**" (III, 393-3) diye bahsedilir.) etli yiyecekler arasında yer alır.

Tahıllarla yapılanlar ise şunlardır: **Tutmaç** (I, 452-13), **közmen** (I, 444-24) (:Külde pişen çörek.), **yalaçı yuga** (III, 27-15) (:Katmer, yufka), **kavut** (III, 163-2) (:Darı unu, yağ şeker karışımı.), **to** (III, 234-21) (:Bulamaç gibi pişirilen un, ekşitilir, sonra içilir.), **kuyma** (III, 173-19) (:Hamur ince kesilip kızgın yağa atılır, üzerine şeker dökülerek yenir), **suma** (III, 234-21) (:İslatılmış buğday kurutulur ve oluşan bulamaçtan ekmek yapılır.), **top** (I, 318-8) (:Buğday su ile karıştırılıp arpa hamuru ile yoğrulur, keçeye sarılır, sıcak bir yerde erdikten sonra yenir.), **buxsı** (I, 423-3) (:Pişirilen buğdaya badem taneleri atılır, üzerine bol süt ve pişmiş bulamaç dökülür, ekşitilince buğdayları yenir). Görüldüğü üzere daha çok buğdayla hazırlanan, ekşitilerek yapılan yemekler bir hayli fazladır. XI. yüzyılda Türklerin beslenmesi ile günümüzde köylerdeki beslenme birbirine çok benzer. Anadolu'daki yiyecek malzemesi ile yemeklerde de benzerlik görülür.¹⁸

Yemeklerin malzemeleri itibarıyla baktığımızda eserin yazıldığı dönemde ve çevrede Türklerin ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ekonominin en önemli unsurlarından biri de savaşlarda elde edilen ganimetlerdir. Köleciliğin varlığını pek çok yerde de görüyoruz. Hatta **kul** (I, 336-

23; II, 219-7; III, 85-17), **karabaş** (I, 150-24; III, 222-13) kelimelerinin geçtiği yerlerde köleyi dövmekle ve satın almakla ilgili örnek cümleler de yer alır. Ayrıca ticaretin de önemli bir yere sahip olduğu özellikle ipek, kumaş, baharat üzerine yoğunlaştığı da bilinmektedir. Bu eserden anlaşılır ki XI. yüzyılda Türklerin ekonomisi, ticaretin haricinde tarım, hayvancılık, avcılık, balıkçılık, el işleri ve zanaata dayanır.¹⁹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. *Divânü Lûgati't-Türk* bir geçiş dönemi ürünüdür. İslâmiyet'in, dolayısıyla Arap dili ve kültürünün ağırlığını hissettirdiği bir dönemde Kâşgarlı Mahmud, Türkçe'nin din, halifelik yönetimi kanalıyla gelen bir kültürün hegemonyasına girildiğinin tehlikeli işaretlerini almıştır. *Divan*'da Allah adının sadece besmelede yer alması, bir hayli Şamanlıkla ve tabiat dinleriyle ilgili kelime bulunması, İslâmî terimlerin Türkçe karşılıklarına yer verilmesi bunun en önemli kanıtıdır.

Bu yüzden Kâşgarlı Mahmud, eserinin başında kullanımdan düşmüş Türkçe kelimelerin de sözlüğü alınmasıyla Türkçe'nin Arapça'yla at başı gideceğini belirtmiştir (I, 6). At başı gitmek bir anlamda geçmeyi ve üstün olmayı da akla getirir. Türkçe'nin ve Türk kültürünün bu geçiş dönemini en az zararla atlatabilmesi için geleceğe bu kültürün kaynaklarını bırakmayı amaçlayan *Divânü Lûgati't-Türk*'ün yanında *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık* da yer alır.

Divânü Lûgati't-Türk'te bulunan halk bilimi unsurları ise halk etimolojisi, destan, efsane, ninni, bilmece, atasözü, halk şiiri, inanışlar, gelenek, görenek, halk hekimliği, halk takvimi, oyun, giyim-kuşam, süslenme, halk mutfağı olarak karşımıza çıkar. Bu unsurların içinde hâlâ varlığını sürdürenler de vardır. Bu açıdan *Divânü Lûgati't-Türk* bir kültür hazinesidir.

19 Genç, a.g.e., s. 311-388.